

УДК 95(470+571):2-726.6«18/19»

Наталія Белікова

**Літературна критика на сторінках журналу
«Руководство для сельских пастырей»
як джерело з історії повсякденного життя
сільського парафіяльного духовенства РПЦ
другої половини ХІХ – початку ХХ ст.
на українських землях**

Характеризуються опубліковані на сторінках журналу «Руководство для сельских пастырей» рецензії на світські літературні твори, у яких висвітлювалися різні аспекти приватного життя православного духовенства: побут священників та членів їх родин, родинні відносини, виховання дітей, домашній устрій, одяг й зовнішній вигляд, дозволя, матеріальне забезпечення, а також місце сільського духовенства у суспільному житті та його взаємини з парафіянами.

Автор вважає, що оскільки у цих текстах йдеться не стільки про оцінку літературної складової, скільки про ступінь достовірності сюжетів згаданих творів, ці матеріали можуть бути використані як джерела для дослідження історії повсякденного життя сільського парафіяльного духовенства українських єпархій РПЦ другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: парафіяльне духовенство, світська література, історичне джерело, історія повсякдення, Російська Православна Церква

Natalia Bielikova

Literary criticism on the pages of magazine «The guidance for rural priests» as a source of history of everyday life of rural parochial clergy of Ukrainian dioceses of Russian Orthodox Church at the second half of 19th – beginning of 20th centuries

Reviews on the secular literary works, published in the magazine «The guidance for rural priests», which covered various aspects of private life of the Orthodox clergy, are characterized: everyday routine of priests and their families, family relations, child-rearing, household lifestyles, clothing and appearance, entertainment, leisure, financial support, place of the rural clergy in public life and their relationship with parishioners.

The author believes that these texts are not only about evaluation of the literary component but mostly about the level of authenticity of plots of mentioned literary works. Therefore these materials can be used as the source for the study of the history of everyday life of the rural parish clergy of Ukrainian dioceses of the Russian Orthodox Church at the second half of the 19th – beginning of 20th centuries.

Keywords: parish clergy, secular literature, historical source, history of everyday life, Russian Orthodox Church

5. Парафіяльна історія та церковні братства

З 1860 по 1917 рр. при Київській духовній семінарії за редакцією її ректора видавався щотижневий богословсько-публіцистичний журнал «Руководство для сельских пастырей» [1]. Згідно із даними «Короткої записки про долі київської семінарії» [2] його засновниками були ректор семінарії, архімандрит Іоанікій (Руднєв), інспектор архімандрит Феоктист, наставники Ф. Лебединцев, Г. Ільїнський та інші. Серед постійних авторів видання були такі відомі православні письменники та дослідники, як П. С. Озерецький¹, П. П. Розанов², С. Ф. Грушевський³,

¹ Озерецький П. С. (1837–1890) – письменник, священник, кандидат богослов'я, професор Пензенської духовної семінарії. Публікувався у журналах «Православное обозрение», «Руководство для сельских пастырей», «Пензенские епархиальные ведомости» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://inpenza.ru/belinsky/lermontovo.php>.

² Розанов П. П. (Полікарп) (1828–1891) – духовний письменник, випускник Московської духовної академії. З 1857 по 1884 рр. працював викладачем у Київській семінарії. У 1884 р. відбулася його хіротонія в єпископа Уманського, другого вікарія Київської єпархії. З 1888 р. – єпископ Єкатеринбурзький й Ірбитський. Був одним із засновників журналу «Руководство для сельских пастырей», в якому активно публікувався. Член Товариства з поширення Священного Писання у Росії; Київського історичного товариства Несторалітописця; Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://broukgauzeffron.slovaronline.com/П/ПО/80534-POLIKARP_EPISKOP_IRBITSKIY.

³ Грушевський С. Ф. (1830–1901) – педагог, публіцист, дійсний статський радник. Вихованець Київської духовної академії, автор низки підручників, зокрема «Першої навчальної книги церковно-слов'янської мови (1872) та статей етнографічної та історичної спрямованості.

В. Ф. Певницький⁴, П. В. й М. П. Руновські⁵, О. М. Воскресенський⁶,

⁴ Певницький В. Ф. (1832–1911) – доктор богослов'я (1872), ординарний професор кафедри гомілетики та історії проповідництва Київської духовної академії, статський радник. Головні праці: «Святой Григорий Двоеслов» (докторська дисертація, Київ, 1871); «Священник. Приготовление к священству и жизнь священника»; «Служение священника в качестве духовного руководителя прихожан»; «Священство. Основные пункты в учении о пастырском служении»; «Об отношении к церкви нашего образованного общества» (РГИА. Ф. 796 — Оп. 441. — Д. 249. Групповой формулярный список о службе ординарных и экстраординарных профессоров КДА. — Л. 24-27. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.fgurgia.ru/showObject.do?object=717711936>; Памяти профессора В.Ф.Певницкого / А. Пальмов // Руководство для сельских пастырей. — 1911. — № 33. — С.361 – 364).

⁵ Руновський П. В. – священник, постійний автор «Руководства». Припускаємо, що він публікувався у журналі також як «священник П.Р., село Ключище», тобто був священником храму на честь Святителя и Чудотворця Миколи с. Ключищі (сучасний Спаський район Нижньоновогородської області Росії) ([Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gtp.ru/MP/mp_113.htm), був батьком М. П. Руновського.

Руновський М. П. (1871–?) – правознавець, викладач Таврійської духовної семінарії, вихованець Казанської духовної академії, магістр богослов'я. Автор низки праць, серед яких: «Сословная замкнутость белого духовенства в России (Странник, 1897); «Литература шестидесятых годов в ее суждениях по вопросу о быте духовенства: Из отчета о занятиях профессорского стипендиата по кафедре церковного права Н. Руновского за 1896/97 учебный год» (Казань, 1899), «Церковно-гражданские законоположения относительно православного духовенства в царствование императора Александра II» (Казань, 1898), «Материалы по истории Православной Церкви в царствование императора Николая I» (Казань, 1902) ([Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/biograf2/11170>; <http://library.ruslan.cc/authors/руновский-николай-павлович>; <http://loradix.ru/file/92786.html>).

⁶ Воскресенський О. М. (1828–1883) – протоієрей, письменник, випускник Київської духовної академії. З 1859 р. – викладач фізико-математичних дисциплін в КДА, з 1864 р. – екстраординарний професор академії. Головні праці: «О высших родах христианского подвижничества» (магістерська дисертація), «Библейское учение о творении мира и современное естествознание» (1863–64), «Современный социализм и собственность» (Певницький В. Ф., А. М. Воскресенский // Труды КДА. — 1884. — № 2; РГИА. Ф. 796. — Оп. 441. — Д. 249. Групповой формулярный список о службе ординарных и экстраординарных профессоров киевской духовной акаде-

5. Парафіяльна історія та церковні братства

Є. М. Крижановський⁷, С. С. Брояковський⁸ та інші.

Журнал містив різноманітні матеріали з історії, етнографії, педагогіки, медицини, коментарі до поточних суспільних процесів, бібліографічні огляди, дорожні нотатки, спогади, побутові нариси, художні та публіцистичні твори, тобто те, що мало допомогти сільському священику другої половини ХІХ – початку ХХ ст. гідно виконувати свою службу, а сучасному науковцю – дослідити різні аспекти його повсякденного життя.

Проблема розвитку церковної преси в Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст. вже досліджувалася філологами А. Бойко [3] та К. Нетужиловим [4]. Анований тематико-бібліографічний вказівник етнографічних та фольклорних матеріалів, що публікувалися у «Руководстві...», був виданий російським культурологом О. Розовим [5]. Цьому ж науковцю належить низка цікавих робіт, у яких він, досліджуючи проблематику «сільський священик у духовному житті російського селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст.», звертається й до питання образу священика у російській літературі того часу, й, відповідно, аналізує думку церковної критики з цього ж приводу [6; 7].

ми. — Л. 24-27. — [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.fgurgia.ru/showobject.do?object=717712038&viewmode=d_10816&link=1.

⁷ Крижановський Є. М. (1831–1888) – богослов, вихованець й викладач Київської духовної академії, член Вченого комітету при Синоді. Серед основних розвідок: «Очерки быта малороссийского сельского духовенства в 18 в.» (1861–1862), «Волнения униатов на Подляшье» (1868), збірка «Русское Забужье (Холмщина и Подляшье)» (1911).

⁸ Брояковський С. С. (1861 – не раніше 1913 (1937?*)) – священик, письменник, публіцист, вихованець Київської духовної семінарії. Співпрацював із виданнями «Киевлянин», «Русский Паломник», «Церковный Вестник», «Миссионерское Обозрение», «Странник», «Воскресное Чтение» тощо. З 1909 р. видавав щомісячний часопис «Духовная Беседа». Серед основних праць: «За веру Христову», «Поучения и речи на всевозможные случаи», «Церковно-приходская летопись», «Спутник пастыря» та інші (Брояковский Серапион Серапионович. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.slovar.plib.ru/dictionary/d4/1994.html>; Масанов И.Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. — Т. 4. — М., 1960. — С. 83 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://feb-web.ru/feb/masanov/man/02/man02216.htm>; *[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://peopleandwar.ru/forum/viewtopic.php?f=72&t=4965&view=print>.

Спроба аналізу матеріалів «Руководства для сельских пастырей» з метою виявлення ступеня їх інформативності й доцільності використання як джерел для дослідження історії повсякденного життя сільського парафіяльного духовенства українських єпархій РПЦ кінця XIX – початку XX ст. [8] була здійснена автором даної статті. Усі наявні публікації з визначеної тематики були умовно об'єднані у кілька груп, а саме: власне побутове життя священників та членів їх родин, тобто родинні відносини, виховання дітей, домашній устрій, одяг й зовнішній вигляд, дозвілля тощо; проблема матеріального забезпечення парафіяльного духовенства; взаємини священника із парафіянами; місце сільського духовенства у суспільному житті та його позакультова діяльність; висвітлення побутового життя духовенства у світській літературі. На жаль, обмежені рамки згаданої вище публікації не дали змоги детально зупинитися на матеріалах останньої групи, й тому за мету даної статті визначено саме характеристику літературних рецензій у «Руководстві для сельских пастырей», автори яких давали оцінку висвітленню побутового життя парафіяльного православного духовенства у сучасній їм світській літературі.

У статті «Співчуття світської журналістики» Гр-ський С.⁹ (1862) [9], базуючись на позитивному досвіді висвітлення образу сільського священника у романі «Бруд та золото», що був опублікований у 1861 р. в журналі «Современник», закликав світських авторів й далі об'єктивно та правдиво висвітлювати побут сільських пасторів, щоб пробудити у публіки співчуття до тяжкого становища сільського духовенства, й, як наслідок, підняти останнє фізично й морально.

Матеріал Н. Калінникова «Домашній побут сільського священника за поглядами сучасної белетристики» (1875) [10] містить аналіз та негативну оцінку нарису «Дожил» г. Северова, що був опублікований в журналі «Отечественные записки» у 1874 р. Автор визначає цей нарис як карикатуру, зразок недоброчесного ставлення світських письменників до висвітлення проблематики побутового життя

⁹ За даними Масанова – С. Грушевський (Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. — Т. 1. — М., 1956. — С. 281 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://feb-web.ru/feb/masanov/map/0.htm>).

5. Парафіяльна історія та церковні братства

сільського духовенства. Він вважає, що викривання негативних рис життя є корисним, якщо автор має добру мету, а не просто бажає поглумитися над людиною того звання та стану, до якого не лежить його серце. Викриваючи «слабкі місця» твору, Калінников викладає таким чином своє бачення певних боків побуту сучасного йому духовенства.

У низці номерів за 1876 р. був передрукований твір В. Мещерського «День за днем. Нотатки сільського священика» (СПб., 1875) [11], який розповідає про молодого чесного священника села Ю-ки М-ської губернії, його боротьбу із місцевими злодіями й корупціонерами, про допомогу нужденним (у т. ч. чесному писарю та дочці купця, які кохають один одного). Слід зазначити, що дану працю та її автора дуже гостро розкритикував свого часу М. С. Лесков, написавши, що «автор...аж ніяк не володіє знанням умов побуту, який він хотів відтворити» [12].

Матеріал Н. Калінникова «Із-за куска хліба. Повість з духовного побуту. Кн. Нат. Шалікової (Є. Нарської). Москва, 1876 р.» (1876) [13] є рецензією на повість Є. Нарської (псевдоним княгині Н. Шалікової), яка була вперше опублікована в «Русском вестнике» в 1875 р. й пізніше видана окремою книгою. Автор висловив здивування тим, що жінка з вищого світу присвятила свою працю зображенню життя простих сільських дячків та паламарів, демонструючи при цьому знання різних побутових дрібниць й окреслюючи багато рис цього життя «взагалі досить вірно». Не вдаючись до подробиць, автор вказав припущення, що Є. Нарська могла виступити тільки редактором даного матеріалу (розповідь ведеться від особи доньки дячка Люби). Він зазначає, що на відміну від достатньо відомих тоді авторів – вихідців з духовного звання (Г. Успенського, Г. Решетнікова), які у своїх творах висвітлювали тільки негативні риси побутового життя сільського духовенства, Є. Нарська продовжила почин М. С. Лескова, який бачив у ньому й світлі боки. У рецензії містяться уривки з повісті, які ілюструють окремі складові побутового життя бідного сільського причетника.

Достатньо інформативною є стаття «Старі та молоді священики» (не вказано автора) (1877) [14], у якій дана рецензія на повість О. Забитого [І] «Вельно приїскивать», що була опублікована у вересневому

випуску «Вестника Европы». Інтерес представляє не стільки фабула твору (доля доньки померлого священика, якій «пріскали» нареченого, випускника семінарії без парафії, про їхнє весілля і подальше життя), а міркування автора щодо типів священиків – старих та нових, батьків та дітей. Він дає достатньо детальну порівняльну характеристику їх зовнішнього вигляду (одяг, взуття, зачіска), книг, які вони читають, якості проповідей, стилю поведінки у суспільстві, домашнього начиння, організації дозвілля, освіти дітей тощо. Характерно, що рецензент зазначає правдивість порівняння у повісті старих та молодих священиків, без перебільшень й насмішок над духовенством, знання побуту двох поколінь духовенства.

Матеріал Н. Калінникова (1881) [15] є рецензією на драму з сільського духовного побуту П. Гусевої «На Рогачівці», яка була опублікована в «Русском вестнике» у 1875 р. Визначивши елементи нового у сфері сімейного побуту духовенства (право кандидатів на священство вільно обирати наречених, причому навіть поза духовного стану; наявність освіти у багатьох дівчат духовного звання тощо), автор пояснює, що саме на цьому принципі вільного шлюбного вибору у поєднанні з іншими «псевдо-ліберальними тенденціями», якими «заразилися» деякі особистості з молодого покоління семінаристів, й основана дана драма.

У статті «Негативні типи у середовищі духовенства» (1881) [16] її автор Н. Калінников пише, що більшість світських авторів ставиться до духовенства без співчуття, й тому негативна оцінка особистостей з числа духовенства переважає позитивну. Ілюструючи цю тезу, він детально зупиняється на творі Р. Сосни «Отець Іван і отець Стефан», що був опублікований у журналі «Вестник Европы» в червні–серпні 1881 р. За словами Р. Сосни, наведені у творі типи є не видуманими, а списаними з натури. Отець Іван і отець Стефан – священники села однієї з південних єпархій. Перший – слабохарактерна, обмежена, пасивна, але добра людина, другий – мстива, непорядна, корисна й навіть – жорстока. Автор статті зазначає, що обидва є негативними типами: і отець Іван, якого не цікавлять події суспільного життя й навколишньої дійсності, який не займається просвітою своїх парафіян й не бажає працювати у народній школі, і тим паче отець Стефан, який взагалі може не виконувати свої пастирські обов'язки або ви-

5. Парафіяльна історія та церковні братства

конувати їх недбало, який обкладає своїх парафіян непідйомними поборами й відлучає їх від причастя, коли вони намагаються протистояти цьому.

У своєму матеріалі автор Д. Д-в (1882) починає вже із традиційної для подібних публікацій згадки про Лескова та його «Соборян» – як прикладу подання життя, звичаїв та діяльності духовенства у позитивному ключі, із співчуттям та повагою до нього [17]. З певними обмеженнями до цієї ж групи автор відносить опубліковані у 1874–1875 рр. «Нотатки сільського священика» («Гражданин») й поему «Кому на Русі жити добре» М. Некрасова, у першій главі якої автор торкається даної проблематики. Негативну спрямованість, на думку автора, мають праці Г. Преображенського «З кулька в рогожку» («Дело», 1871) та нарис Северова «Дожил» («Отечественные записки», 1874), які сповнені насмішками над духовенством. Темні боки життя й побуту духовенства, але без глузу над ним, висвітлює О. Забитий¹⁰ у повісті «Вельно приіскивать» («Вестник Европы», 1877). Визначивши, що це далеко не всі твори щодо священства, однак доволі показові, Д. Д-в коротко характеризує їх основний зміст й головні ідеї. Так, на думку авторів першої групи, головною перепорою у діяльності духовенства є недостатність його матеріального забезпечення. Крім того, суттєвою проблемою є протидія або прямі утиски й пригнічення священиків з боку чиновників та поміщиків. Автор статті, підтверджуючи правдивість створеного Лесковим та Некрасовим образу священика, який не обмежується тільки виконанням треб, а й здійснює іншу діяльність, що спрямована на благо церкви та народу, приводить численні посилання на публікації у пресі матеріалів щодо освітньої та виховної діяльності священиків, їх участі у боротьбі із холерою 1871 р. тощо.

Твір ««Миражі» О. Забитого» є практично передруком з невеликою редакторською передмовою повісті О. Забитого (1882) [18], яка була опублікована у журналі «Отечественные записки» у ве-

¹⁰ О. Забитий – псевдонім Г. І. Недетовського (1846–1922), письменника, педагога, краєзнавця. Випускник Київської духовної академії. Друкувався у журналах «Вестник Европы», «Отечественные записки», «Русская мысль», «Дело». Серед основних творів, які демонстрували добре знання духовного побуту, «По селам и захолустьям» (1875), «Церковный староста» (1876), «Вельно приискивать» (1877), «Миражи» (1881).

ресні – листопаді 1881 р. У передмові дана коротка характеристика творчості О. Забитого, який вже з кінця 1870-х рр. створював твори, у яких «доволі мітко та рельєфно характеризується побут нашого сільського духовенства» [18]. Однак загальний колорит цих оповідань визначено як негативний, оскільки О. Забитий висвітлює темні, неприглядні або комічні сторони цього побуту, хоча й робить це із певним співчуттям до нього. Слід, однак, зазначити, що повість «Міражі» побуту сільського духовенства торкається побічно, а основну увагу концентрує на духовній школі, її діячах, побуті міського духовенства (головним героєм виступає спочатку студент (училища, семінарії, духовної академії), а потім викладач семінарії й міський священник Роков).

У статті «Типи пастиря Церкви у творах наших світських белетристів» (1892) [19] автор зазначає, що існує величезна кількість світських творів про духовенство (й тенденційних, й більш об'єктивних) та ціла «галерея пастирів». У власному творі він, згрупувавши негативні та позитивні риси, які відмітили світські автори, намагається сформулювати загалом вірне поняття про пастирський ідеал з погляду світського суспільства й народу.

Священик С. Капралов (1906) вже на початку своєї статті [20] визначає, що йтиметься у ній про твори, які свідчать про «початок печального занепаду сучасної белетристики». Він вважає, що, використовуючи інтерес суспільства до маловідомого для нього побуту духовенства й наявну моду на цю проблематику, недобросовісні автори (таким є, на думку Капралова, г. Гусев-Оренбурзький) створюють неякісні, карикатурні твори. Навіть торкнувшись серйозного питання – ненормальності взаємин між причтом та паствою у справі матеріального забезпечення духовенства, – автор зводить його до жартів та веселощів. Разом із тим, як зазначає священник Капралов, незважаючи на відсутність такої мети у Гусева-Оренбурзького, окремі його оповідання створюють у людей, добре знайомих із церковним побутом, певний настрій, відчуття того, що сучасне життя кидає духовним особам у обличчя образливе нехтування. Як чеховська «людина у футлярі», футлярна людина у рясі приймає без усіяких роздумів церковно-адміністративний механізм – як недоторкану, спасенну норму життя, відчуваючи її фатальну, стихійну силу. Автор статті

5. Парафіяльна історія та церковні братства

визнає, що у цьому відношенні консисторсько-канцелярський режим володіє даром швидкого та повного знеособлення живої душі.

Таким чином, у рецензіях церковних критиків, що були опубліковані у журналі «Руководство для сельских пастырей», містяться оцінки не стільки літературної складової творів світських авторів, скільки ступеня достовірності сюжетів й побутових аспектів у згаданих творах. Тому ці матеріали можна вважати історичними джерелами й використовувати при дослідженні проблематики повсякденного життя сільського духовенства українських епархій РПЦ Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.

1. Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати, 1703—1900 гг. (Материалы для истории русской журналистики) : в 2 кн. [Электронный ресурс] / Н. М. Лисовский.— Репр. 1915 г. — М. : Лит. обозрение, 1995. — Т. 1. — С. 660. — Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/periodic/lb-abc/lb1/lb1-1643.htm>.
2. П. П. Краткая историческая записка о судьбах киевской семинарии / П. П. // Руководство для сельских пастырей (далі – РСР). — 1917. — № 21. — С. 614.
3. Бойко А. А. Преса православної церкви в Україні кінця XIX – початку XX ст.: тематика і проблематика : дис. ... д-ра філол. н. : 10.01.08 – журналістика / Алла Анатоліївна Бойко. — Д., 2002. — 398 с.
4. Нетужилов К. Е. Формирование системы церковной периодической печати в России XIX – начала XX веков: историко-типологический анализ. автореф. дис. ... д. филол. н. : специальность 10.01.10 – журналистика / Константин Евгеньевич Нетужилов. — СПб, 2010. — 50 с.
5. Розов А. Н. Этнографические и фольклорные материалы на страницах журнала «Руководство для сельских пастырей» (1860 — 1917 гг.) : аннотированный тематико-библиографический указатель [Электронный ресурс] / А. Н. Розов. — Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/folklore/rozov1.htm>.
6. Розов А. Н. Заметки о церковной критике второй половины XIX – начала XX века (образ священника в русской литературе) / А. Н. Розов // Русская литература. — 2001. — № 4. — С. 32–50.
7. Розов А. Н. Сельский священник в духовной жизни русского крестьянства второй половины XIX – начала XX вв. : автореф. дис. ... д. культурол. н. : специальность 24.00.01– культурология [Электронный ресурс] / Александр Николаевич Розов. — СПб, 2003. — Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/selskiy-svyaschennik-v-duhovnoy-zhizni-russkogo-krestyanstva-vtoroy-poloviny-xix-nachala-xx-vv#ixzz4QqtycVGU>

8. Белікова Н. «Руководство для сельских пастырей» як джерело з історії повсякденного життя сільського парафіяльного духовенства українських єпархій РПЦ / Н. Белікова // Нові сторінки історії Донбасу. — 2016. — Кн. 25.
9. Гр-ский С. Сочувствие светской журналистики / Гр-ский С. // РСР. — 1862. — Т. 1, № 14. — С. 446–460.
10. Калинин Н. Домашний быт сельского священника по воззрениям современной беллетристики. «Дожил». Очерк. Отеч. зап., ноябрь, 1874 г. / Н. Калинин // РСР. — 1875. — Т. 1, № 11. — С. 363–374; № 2. — С. 401–416.
11. Мещерский В. Изю дня в день. Записки сельского священника / В. Мещерский // РСР. — 1876. — Т. 2, № 17–20, 25.
12. Лесков Н. С. Карикатурный идеал. Утопия из церковно-бытовой жизни (Критический этюд) Н. С. Лесков // Собрание сочинений : в 11 т. — М. : Государственное издательство художественной литературы, 1957. — Т. 10 : Воспоминания, статьи, очерки. — С. 5–246.
13. Калинин Н. Из-за куска хлеба. Повесть из духовного быта. Кн. Нат. Шаликовой (Е. Нарской). — Москва, 1876 г. / Н. Калинин // РСР. — 1876. — Т. 3, № 36. — С. 21–31; № 43. — С. 253–266.
14. Старые и молодые священники // РСР. — 1877. — Т. 3, № 44. — С. 291–300.
15. Калинин Н. На Рогачевке – сельская драма П. Гусевой / Н. Калинин // РСР. — 1881. — Т. 3, № 39. — С. 93–122.
16. Калинин Н. Отрицательные типы в среде духовенства / Н. Калинин // РСР. — 1881. — Т. 3, № 50. — С. 397–410; № 52. — С. 462–478.
17. Д-в Д. Взгляды светской литературы на духовенство / Д-в Д. // РСР. — 1882. — Т. 1, № 5. — С. 109–129.
18. «Миражи». Повесть О. Забытого // РСР. — 1882. — Т. 2, № 27–30.
19. Типы пастыря Церкви в произведениях наших светских беллетристов // РСР. — 1892. — Т. 3, № 52. — С. 423–435; 1893. — Т. 1, № 3. — С. 69–82; № 9. — С. 257–264; Т. 2, № 21. — С. 89–95; № 27. — С. 290–294; № 32. — С. 383–390; № 38. — С. 68; Т. 3, № 42. — С. 165–172; № 51. — С. 432–439.
20. Капралов Е., священник. Духовенство в современной беллетристике / Капралов Е., священник // РСР. — 1906. — Т. 1, № 2. — С. 33–43; № 3. — С. 74–80; № 4. — С. 99–110.